

A Review and Critique of the Sources about the Lineage, Social Status, and Date of Death of Aboutaleb Fendereski

Sayyedah Maryam Rozatian*
Azam Siamak**
Mehdi Rafiaei***

Abstract:

One of the famous personalities of the Safavid period was Mirza Aboutaleb Fendereski, who was contemporary with Shah Suleiman and Sultan Hussein. The similarity of the surname of Aboutaleb Fendereski with another scholar, Abolghasem Fendereski, has caused researchers to make a mistake in mentioning their works and circumstances. For example, they assume a relative relationship between the two or give wrong dates for the time of Aboutaleb Fendereski's death. Little is known about Aboutaleb Fendereski since his time. The purpose of the present study is to investigate the life and political and social atmosphere of the time of this great scholar and why historical sources are silent about him. The study was done using the content analysis method by reviewing, comparing, criticizing, and evaluating the historical data. The findings of the study showed that these two great scientists were certainly not father and son and probably did not have a kinship relationship. The Fenderesk family's conflicts with the government over financial issues have also caused the name of Aboutaleb Fendereski to be removed from the media of that time. The dates given in various sources for the time of his death are incorrect and his date of death is between 1107 and 1111 AH.

Introduction:

One of the famous personalities of the Safavid period is Mirza Aboutaleb Fendereski. The purpose of this study is to investigate the reasons for the lack of information about Aboutaleb Fendereski in earlier sources to explain the various and sometimes different opinions about the circumstances and lineage of Aboutaleb Fendereski, and to critique the conducted studies on these two scientists.

To achieve the above-mentioned goals, three research questions were formulated: 1) What is the relationship between Aboutaleb and Abolghasem Fendereski? 2) Why is the biography of Aboutaleb Fendereski not mentioned in the famous Tazkirah books of his time, despite his honor and status? 3) When did Aboutaleb Fendereski die?

Clarification of new perspectives on the lineage and life of Aboutaleb Fendereski reveals new facts about him and Abolghasem Fendereski and explains some of the mistakes made in recent sources. Also, analysis of the available resources about these two personalities shows

---

* Associate Professor, Department of Persian Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

(Corresponding Author) rozatian@yahoo.com

** PhD Candidate, Department of Persian Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

*** PhD Candidate, Department of Persian Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Ferdowsi, Mashhad, Iran.

the atmosphere of the Safavid era and the interaction of the government with mystics and angels. In fact, analysis of the lives of these two personalities shows that the Safavid government not only did not satisfy these two groups that had a high scientific and literary status, but also the government made the situations difficult for them in such a way that one left Iran with a state of complaint and the other complained about the king. Therefore, the necessity of such research is that the analysis of all sources about each of the historical personalities can better show the past.

Materials and Methods:

The study was done using the content analysis method and library sources. The study was conducted by reviewing, comparing, criticizing, and evaluating the historical data of the Safavid era.

Discussion of Results and Conclusions:

With respect to the relationship between Abolghasem and Aboutaleb Fendereski, the results of the present study showed that the sources have not mentioned the descendants of Abolghasem Fendereski, and also the meaning of his austerity, and mysticism and celibacy have not mentioned that he was not married. The name of his child(s) is not mentioned and he lived in his school at the end of his life and also his lifestyle means traveling to India and staying away from the court and court positions. More importantly, Abolghasem Fendereski is not mentioned in the works of Aboutaleb Fendereski. So, it reinforces the possibility that there was no kinship relationship between the two great scholars. Aboutaleb Fendereski has mentioned his father's name in some of his works which definitely shows that these two were not fathers and children.

It can be concluded that the reason for not mentioning the name of Aboutaleb Fendereski in the Tazkirah of that era is that Tazkirah of the Safavid era has been part of the government media. Aboutaleb Fendereski had serious disputes with the court over the ownership of the lands of Fenderesk and the surrounding areas. Also, jealousies and court relations prevented him from approaching the king.

Regarding the date of death of Mir Aboutaleb Fendereski, references and sources have given various opinions about his date of death. According to the date of his last work and the dates of documents available from him and his descendants, his date of death is between 1107 and 1117 AH.

Keywords:

Aboutaleb Fendereski, Genealogy, Sourceology, Date of Death.

References:

1. Al-Hosseini Al-Zanozi, M. (1991). *Ryaz-ol Jannat*. Qom: Marashi Najafi Publication.
2. Allahyari, H. (2016). A Historical Analysis of Sadat's Migration from Iran to India in the Safavid era. *Journal of Cultural History Studies*, 28, 1-21.
3. Amin, H. (1959). *Ayān al-Shia*. Beirut: Alensaf Publication.
4. Azar, L. (1959). *Atashkade*. Tehran: Amir Kabir Publication.
5. Bagjani, A., & Dabiran, H. (2010). Bibliography of Religious Systems about Imam Ali. *Journal of Literary Studies and Research*, 10, 47-69.
6. Bonarasi, A. (2018). *Tazkere-ye Sohofe Ibrahim*. Tehran: Manshoor Samir and Bonyad Shokoohi Va Farhange Bonyan.

7. Bonarasi, A. (n.d). *Tazkere-ye Kholasat-ol Kalam*. Microfilm.
8. Bondar Ben Das (2010). *Safyne-ye Khoshgoo*. Tehran: Majles Publication.
9. Brown, E. (Ed.) (1996). *A Literary History of Persia*. Tehran: Morvarid Publication.
10. Dadashi, I., & Mozaffar, F. (2014). Hakim Fendereski's Poems. *Javidan Kherad*, 26, 55-82.
11. Daneshpazhooh, M. (1961). *The Catalogue of Central Library of the University of Tehran*. Tehran: University of Tehran Publication.
12. Davani, A. (1991). *Allame Majlesi*. Tehran: Amir Kabir Publication.
13. Dekhoda, A. A. (2007). *Dekhoda Dictionary*. Tehran: Dekhoda Dictionary Institute.
14. Derayati, M. (2012). *The Catalogue of Manuscripts of Iran (Fankha)*. Tehran: National Library Publication.
15. Dhabih, M. (1976). *EstarAbad Nameh*. Tehran: Farhange Iran Zamin Publication.
16. Fazeli Khansari, M. (2000). *Mohaghegh Khansari*. Qom: Institute of Fazeli Khansari & Digital Library of Oriental Documents and Manuscripts.
17. Fendereski, A. (2002). *Resale Bayan-e Badi*. Isfahan: Islamic Propagation Office Publication.
18. Fendereski, A. (2009). *Tohfath-ol Alam*. Tehran: Majles Publication.
19. Fendereski, A. (2012). *Ghadhvat*. Tehran: Majles Publication.
20. Fendereski, A. (n.d). *Navader-ol Javaher*. Manuscript No. 2591, Tehran: University of Tehran Publication.
21. Forootan, A. (2011). *Fenderesk*. Tehran: Resanesh Publication.
22. Gazi, A. (1949). *Rejal-e Isfahan*. (n.p).
23. Geravand, A. (2000). Battle Battles. *Growth of Persian Language and Literature Education*, 55, 34-41.
24. Golchin Maani, A. (1980). *Tazkere-ye Peymane*. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Publication.
25. Golchin Maani, A. (1982). *The List of Manuscripts of Astan Quds Razavi Library*. Mashhad: Astan Quds Razavi Library.
26. Hedayat, R. (1965). *Tazkere-ye Riadh-ol Arefin*. Tehran: Mahmoudi Library.
27. Homaei, J. (2002). *The History of Isfahan*. Tehran: Homa Publication.
28. Hoomatirad, M., Safaeipour, H., & Motavalli Imami, S. H. (2012). Twinning of Takaya and the Safavid Schools. *Ettealat Hekmat va Marefat*, 3, 39-44.
29. Hosseini, S. A. (1989). *Talamadhat-ol Allamat-ol Majlesi*. Qom: Alkhayyam Publication.
30. Jamalzade, M. A. (1961). Mirase Gobino. *Yaghma Journal*, 154, 63-68.
31. Kashafi Khansari, S. A. (2001). On the Threshold of Research and Publication: A Review of Fendereski's Conditions and Works. *Ayneye Miras*, 14, 49-52.
32. Khayyam Pour, A. (1989). *Farhange Sokhanvaran*. Tabriz: Talaye Publication.
33. Manuscript: *Collection 2329*. Tehran: Majles Shora-ye Islami.
34. Manuscript: *Collection 2465*. Tehran: University of Tehran.
35. Manuscript: *Collection 4494*. Tehran: Astan Quds Razavi Library.
36. Masoumalishah, M. (2003). *Taraegh-ol Haghayegh*. Tehran: Sanaei Publication.
37. Modarres Tabrizi, M. (1995). *Rayhanat al-Adab*. Tehran: Khayyam Publication.
38. Moin, M. (1966). *Moin Encyclopedic Dictionary*. Tehran: Amir Kabir Publication.
39. Monzavi, A. (1972). *The List of Persian Manuscripts*. Tehran: Regional Cultural Institute.
40. Qomi, A. (1979). *Al-Kunā wa l-alqāb*. Seyda: Alerfan Publication.
41. Sadat Naseri, S. H. (1975). Ferdowsi and Shahname. *Art and People Journal*, 153-154, 48-58.
41. Sadre Haj Sayyed Javadi, A. (1987). *The Shiite Encyclopedia*. Tehran: Bonyad Islami Taher Publication.

42. Safa, D. (1953). *Epic Writing in Iran*. Tehran: Amir Kabir Publication.
43. Safa, D. (1983). *The History of Literature in Iran*. Tehran: Iranian Authors and Translators Publication.
44. Sam Mirza Safavi (1935). *Tohfeye Sami*. Tehran: Armaghan Publication.
45. Seghat-ol Eslam Tabrizi, A. (1983). *Merat-ol Kotob*. Qom: Marashi Library.
46. Sistani, M. S. H. (1001). *Tazkere Khayr-ol Bayan*. Manuscript No. 86544. Tehran: Islamic Consultative Assembly Publication.
47. Sotoude, M. (1971). *Az Astara Ta EstarAbad*. Tehran: the Ministry of Culture and Islamic Guidance Publication.
48. Taheri Barzoki, S. M., & Baghmirani, M. (2012). Aboutaleb Esfahani pioneered the emergence of the Epic Poems of Heidari's Attack. *Journal of Epic Literature*, 14, 142-127.
49. Tehrani, M. M. (1966). *Al-Dharī'a ilā taṣānīf al-Shī'a*. Beirut: Dar-al Azwa Publication.
50. Tehrani, M. M. (1993). *Tabaqat a'lam al-Shi'a*. Tehran: University of Tehran Publication.
51. Vale Daghestani, A. (2003). *Tazkere-ye Riyadh-o Shoara*. Tehran: Asatir Publication.
52. Zadoosh, M. R. (2002). The Bibliography of Mir Fendereski's Life and Works. *Ayenaye Pazhoohesh*, 76, 115-129.
53. Zadoosh, M. R. (2004). *A Research Guide about Mir Fendereski*. Isfahan: Mehre Ghaem Publication.

فصل نامه علمی پژوهش های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره دوم (پیاپی ۵۰)، تابستان ۱۴۰۰، صص ۱۸-۱

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۸/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۹

Doi: <http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2021.126053.2102>

بازکاوی و نقد منابع درباره نسب و جایگاه اجتماعی و تاریخ فوت ابوطالب فندرسکی

سیده مریم روضاتیان* - اعظم سیامک** - مهدی رفیعیایی***

چکیده

میرزا ابوطالب فندرسکی از شخصیت های مشهور دوره صفویه بود که در زمان شاه سلیمان اول (صفی دوم) و سلطان حسین صفوی می زیست. او در زمینه علوم مختلف، صاحب آثار بسیاری بود. شباهت نام خانوادگی ابوطالب فندرسکی با یکی دیگر از علمای عصر صفوی، یعنی ابوالقاسم فندرسکی، باعث شده است پژوهشگران در ذکر آثار و احوال آنها دچار اشتباه شوند؛ برای مثال رابطه ای نسبی برای این دو فرض کنند یا برای زمان مرگ ابوطالب فندرسکی، تاریخ های اشتباهی قید کنند. درباره ابوطالب فندرسکی، در عصر خودش و حتی زمان کنونی، اطلاعات اندکی ثبت شده و آگاهی های کمی در دست است.

هدف این پژوهش، بررسی زندگی و فضای سیاسی و اجتماعی زمانه این عالم بزرگ و چرایی سکوت منابع و مصادر تاریخی درباره اوست که با روش تحلیل محتوا، یعنی بررسی و مقایسه و نیز نقد و ارزیابی داده های تاریخی انجام شده است. یافته ها نشان می دهد به طور قطع، این دو عالم بزرگوار پدر و پسر نبوده و به احتمال، رابطه سببی هم نداشته اند.

باید در نظر گرفت تعارض های خاندان فندرسک با حکومت، بر سر مسائل مالی، باعث شد در رسانه های آن عصر، نام ابوطالب فندرسکی حذف شود. تاریخ های آمده در منابع مختلف درباره زمان مرگ او، اشتباه است و تاریخ مرگ او در فاصله سال های ۱۱۰۷ تا ۱۱۱۷ ق/ ۱۶۹۵ تا ۱۷۰۵ بوده است.

واژه های کلیدی: ابوطالب فندرسکی، نسب شناسی، منبع شناسی، تاریخ وفات.

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسؤول) rozatian@yahoo.com

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران azamsiamak2014@gmail.com

*** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران sepidjame@gmail.com

مقدمه

ضرورت پژوهش‌هایی از این دست، از این نظر است که واکاوی همه منابع درباره هریک از شخصیت‌های تاریخی می‌تواند تاریخ گذشته را بهتر و نمایان‌تر نشان دهد؛ همچنین چون عصر صفوی دوره بالندگی عالمان بسیار و تدوین آثار مختلف بود، دقایق مربوط به شرح حال نویسندگان این دوره به شیوه علمی ضروری است.

این پژوهش از نوع تحلیل محتواست و روش آن کتابخانه‌ای است؛ یعنی با فیش‌برداری از منابع گوناگون انجام شده است. بر این اساس، منابعی که درباره ابوالقاسم و ابوطالب فندرسکی مطالبی داشتند، شناسایی و جمع‌آوری شدند؛ سپس براساس مستندهایی همچون دست‌نوشته‌ها و برخی آثار این دو عالم بزرگ و مقدمه‌های این آثار، نتایج پژوهش‌های پیشین نقد و ارزیابی شدند.

درباره ابوطالب فندرسکی و آثار او، پژوهش‌های فراوانی در قالب کتاب و مقاله و پایان‌نامه انجام شده است؛ اما مراجعه به پایگاه‌های اطلاع‌رسانی دانشگاه‌ها و کتابخانه‌ها نشان می‌دهد تاکنون هیچ پژوهشی انجام نشده است که موضوع آن نقد مطالبی باشد که درباره ابوطالب فندرسکی نوشته شده است.

منبع‌شناسی ابوطالب فندرسکی

منابعی که به احوال ابوطالب فندرسکی اختصاص یافته، درباره احوال و نسب او مطالب متفاوت و گاه متناقضی آورده‌اند. در تقسیم‌بندی کلی، باید این منابع را که در قالب کتاب منتشر شده‌اند، به دو دسته تقسیم کرد:

۱. منابعی که هم‌عصر یا نزدیک به عصر ابوطالب تدوین شده‌اند؛ همچون تذکره ریاض‌العلماء از میرزاعبدالله افندی (۱۰۶۶ تا ۱۱۳۰ ق/ ۱۶۵۵ تا ۱۷۱۷ م) و تذکره خلاصه‌الکلام از علی‌ابراهیم‌خان (متوفی پس از

میرزا ابوطالب فندرسکی از شخصیت‌های مشهور دوره صفویه و صاحب آثاری در علوم مختلف است؛ از جمله بیان بدیع در علم بدیع و بیان، ساقی‌نامه، منظومه‌ای در مدح امام‌علی (ع)، انشای نوادرالجواهر در شرح سخاوت و بخشش بیش از اندازه پدرش، مسمطات و دیگر اشعار پراکنده.

هدف این پژوهش، بررسی علت‌های نبودن مطالبی درباره ابوطالب فندرسکی در منابع متقدم، تبیین نظریه‌های گوناگون و گاه متفاوت درباره احوال و نسب ابوطالب فندرسکی و نقد پژوهش‌های انجام شده درباره این دو عالم است. بنابراین چند پرسش مطرح شده است: ۱. نسبت ابوطالب فندرسکی با ابوالقاسم فندرسکی چیست؟ ۲. چرا باوجود ارج و منزلت ابوطالب فندرسکی، شرح حال او در کتاب‌های تذکره معروف عصر نیامده است؟ ۳. ابوطالب فندرسکی در چه تاریخی فوت کرده است؟ با روشن شدن زوایای جدیدی از نسب و زندگی ابوطالب فندرسکی، درباره او و ابوالقاسم فندرسکی نکته‌های تازه‌ای معلوم می‌شود و برخی از اشتباه‌های راه‌یافته به منابع متأخر نیز تبیین می‌شود؛ همچنین واکاوی منابع موجود، به‌ویژه دست‌نوشته‌ها و نامه‌ها درباره این دو شخصیت، فضای عصر صفوی و تعامل حکومت با عرفا و ملاکان را نشان می‌دهد. درواقع، بررسی زندگی این دو شخصیت نشان خواهد داد حکومت صفوی دو گروه ملاکان و عرفا را راضی نگه نمی‌داشت و حتی عرصه را نیز بر آنها تنگ می‌کرد. دو گروهی که ابوالقاسم و ابوطالب فندرسکی نمونه‌های بارز و مشهوری از آنها بودند و مقام علمی و ادبی والایی نیز داشتند. بی‌مهری حکومت با آنها باعث شد یکی با حالت قهر از ایران برود و دیگری نیز کار را به شکایت از شاه بکشاند.

سال ۱۹۸۱ق/۱۷۸۳م). در این گروه، جای دادن آثار ابوطالب فندرسکی نیز امکان‌پذیر است.

۲. منابعی که از دوره ابوطالب فاصله دارند؛ مانند شرح حال علما و ادبای استرآباد از محمد صالح بن محمد تقی بن محمد اسماعیل استرآبادی (تألیف در سال ۱۲۹۴ق/۱۸۷۷م)، الذریعه و اعلاہ الطبقات الشیعه هر دو از آقابزرگ طهرانی، ریحانه الأدب از مدرس شیرازی، تذکره پیمانہ از گلچین معانی، فندرسک تألیف اشکان فروتن و نیز مقدمه آثار چاپ‌شده ابوطالب فندرسکی که بیان بدیع، غزوات، تحفه العالم و ساقی‌نامه در این گروه‌اند.

تذکره‌ها و کتاب‌های مرجع و اسنادی، منابع اصلی و دست اول برای پژوهش درباره احوال ابوطالب فندرسکی اند که در زمانی نزدیک به دوره زندگی او نگاشته شده‌اند. تعداد این منابع انگشت‌شمار است و مطالعه آنها نشان می‌دهد تذکره‌نویسان درباره خاندان ابوطالب اطلاع چندانی نداشته‌اند. آثار باقی مانده از میرزا ابوطالب نیز آگاهی‌های مفیدی در اختیار پژوهشگر می‌گذارند.

نگاهی به فهرست منابع و مراجع عصر صفوی و پس از آن، این پرسش را به ذهن وارد می‌کند که چرا نام ابوطالب در تذکره‌های هم‌عصر مؤلف، مانند تذکره نصرآبادی، نیامده است. این مطلب را صاحب خلاصه الکلام نیز بیان کرده است. او می‌گوید شرح حال ابوطالب فندرسکی در «تذکره‌ها مذکور نیست» (بنارسی، بی‌تا: برگ ۵۳). مؤلف تذکره پیمانہ نیز به این موضوع اشاره کرده است (ر.ک. گلچین معانی، ۱۳۵۹: ۳۶). این دو فقط موضوع را طرح کرده و به پرسش‌های مطرح‌شده جوابی نداده‌اند.

بخشی از کتاب راهنمای پژوهش درباره میرفندرسکی، به کتاب‌شناسی منابع درباره ابوطالب اختصاص دارد که مؤلف آن به تعدادی از فرهنگ‌ها

و تذکره‌ها و کتاب‌های رجالی مراجعه کرده است (ر.ک. زادهوش، ۱۳۸۳: ۲۴ تا ۳۴). این راهنما مفید است؛ اما کاستی‌هایی دارد؛ از جمله اینکه:

۱. تعداد منابع به آنچه در این اثر ذکر شده است، محدود نیست. به بخشی از این منابع پیش‌تر اشاره شد و سایر منابع نیز در ادامه بحث بررسی می‌شوند. در مجمع الفصحا و ریاض العارفین مدخلی به ابوطالب اختصاص نیافته است.

۲. مطرح‌الأنظار درباره طبقات پزشکان عصر مؤلف آن، یعنی زنوزی است. شاید مراد پژوهشگر، کتاب ریاض‌الجنه از زنوزی باشد که البته در آن نیز ترجمه احوال ابوالقاسم فندرسکی آمده و به ابوطالب اشاره‌ای نشده است.

۳. زادهوش در ارجاع به کتاب اعیان‌الشیعه از جلد ۲ صفحه ۳۶۵ نام می‌برد. حال آنکه احوال ابوطالب در جلد ۶ این کتاب صفحه ۲۶۰ آمده است.

۴. ارجاع درست کتاب دوانی نیز صفحه ۳۳۸ است که در راهنمای پژوهش از صفحه ۲۳۸ نام برده شده است.

۵. به هر حال، تعداد این منابع فراوان است؛ اما بازنویسی و تکرار مطالب ویژگی اصلی آنهاست.

گفتنی است چون مصحح غزوات در مقدمه این اثر به طور کامل، آثار ابوطالب را معرفی کرده و برخی اشتباهات منابع را در این باره نقل کرده است، آثار ابوطالب را واکاوی نکرده ایم (ر.ک. موسوی فندرسکی، ۱۳۹۱: بیست و هشت تا سی و سه).

فرزندان و اعقاب ابوالقاسم فندرسکی

مطالعه احوال ابوالقاسم فندرسکی، یک راه مطالعه درباره ابوطالب فندرسکی است؛ چون در منابع، به رابطه نسبی این دو با هم اشاره شده است و منابع فراوانی درباره زندگی و آثار ابوالقاسم بحث کرده‌اند. یکی از فرضیه‌هایی که طرح آن درباره ابوالقاسم

امکان پذیر است، این است که او تأهل اختیار نکرده بود و بنابراین خلاف آنچه در بیشتر منابع آمده است، طرح رابطه نسبی و خویشاوندی بین ابوالقاسم و ابوطالب ممکن نیست. نظریه‌های پژوهشگران دربارهٔ تأهل یا مجرد ابوالقاسم سه دسته است:

۱. تذکره‌هایی که به مجرد و انزوای این عالم بزرگ اشاره کرده‌اند؛ مانند آنچه در *صحف/براهیم* آمده است: «میرابوالقاسم فندرسکی از عرفای کامل و علمای صاحب‌دل است... و به نم‌پوشی و هم‌آغوشی ترک و تجربه می‌گذراند و اکثر معاش در صحبت اجامره و اوباش می‌کرد»^۱ (بنارسی، ۱۳۹۷: ۱۰۵). نیز در *ریاض‌الجنه* آمده است: «الامیرابوالقاسم الفندرسکی عالم، کامل، عارف، نحیر، متبحر، حکیم، مرتاض، فیلسوف، امام فی فقه، شاعر تارک‌الدنیا، جلیل‌القدر، عظیم‌الشأن» (الحسینی‌الزنوزی، ۱۴۱۲: ۵۱۵). باز در ادامه آمده است: «در ایران و هندوستان حضرتش مقبول خاطر آقاصی دوانی (کذا!)^۲ بوده و با آنکه در نزد سلاطین هر دو ولایت کمال احترام داشته، باز به فقرا محشور و از دنیا و اهل آن متنفر و در زمان شاه صفی نماند» (الحسینی‌الزنوزی، ۱۴۱۲: ۵۲۱).

در *ریاض‌الشعر* نیز دربارهٔ ابوالقاسم می‌خوانیم: «در حکمت ارسطوی زمان و در تصوف بایزید دوران بوده...» (واله داغستانی، ۱۳۸۲: ۱۸۱). در همین کتاب آمده که ابوالقاسم در هندوستان مدتی را نوکری می‌کرده و احوال خود را از مردم پوشیده نگه می‌داشته است (واله داغستانی، ۱۳۸۲: ۱۸۲).

در *ریاض‌العارفین* نیز به چنین ویژگی‌هایی اشاره شده است: «با وجود فضل و کمال، اغلب اوقات مجالس و مؤانس فقرا و اهل حال بود و از مصاحبت و معاشرت اهل جاه و جلال احتراز می‌فرمود و بیشتر لباس فرومایه و پشمینه می‌پوشید و به تجلیه و تصفیة نفس خویش می‌کوشید... غرض آن جناب حکیمی

بزرگوار و فاضلی والاتبار بود و کمال تجرد را داشت» (هدایت، ۱۳۴۴: ۲۶۷). مجرد هم مجازاً به معنی ترک دنیا و قطع علائق است و هم به معنی زن نگرفتن (دهخدا، ۱۳۸۶: ذیل مدخل تجرد). در مطلب یادشده، مجرد را اگر به معنای نخست هم بپذیریم، باز یکی از ملزومات ترک دنیا، زن‌نگرفتن و تأهل اختیار نکردن است.

در *آتشکده* نیز مطالب مشابهی نقل شده است: «با آنکه نزد سلاطین هر دو ولایت کمال احترام داشته، باز از پاکی طینت با فقرا محشور و از دنیا و اهل دنیا متنفر بوده» (آذر، ۱۳۳۸، ۷۹۳). در *طرائق‌الحقائق* نیز دربارهٔ میر آمده است: «مجالس با فقرا و اهل حال بود» (معصوم‌علیشاه، ۱۳۸۲: ۱۵۸/۳). علاوه بر تذکره‌ها، در یادداشت‌های خاورشناسان و سیاحان غربی نیز مطالبی دربارهٔ ابوالقاسم آمده است. براون (Browne) با نقل مطالب تذکره‌ها، همان ویژگی‌هایی را برای ابوالقاسم فندرسکی شمرده که در تذکره‌ها آمده است: «ابوالقاسم در مورد وضع ظاهر خود بسیار بی‌توجه بود و مانند درویش لباس می‌پوشید و از معاشرت با ثروتمندان و اشخاص معروف خودداری می‌کرد و عموماً با خانه‌به‌دوشان بدنام معاشرت می‌نمود» (براون، ۱۳۷۵: ۲۳۹). او در ادامه این را نیز می‌افزاید که از زندگی ابوالقاسم اطلاعات چندانی در دست نیست (براون، ۱۳۷۵: ۲۴۰).

ژوزف آرتور گوینو (Joseph Arthur de Gobineau) که در فاصلهٔ سال‌های ۱۸۵۵ تا ۱۸۵۸ م/۱۲۳۳ تا ۱۲۳۵ ق، یعنی در دورهٔ ناصرالدین‌شاه قاجار به ایران آمده، علاوه بر سفرنامه‌اش که به چاپ رسیده است، یادداشت‌هایی دارد که در کتابخانهٔ اشتراسبورگ (Strasbourg) نگهداری می‌شود. محمدعلی جمالزاده به این یادداشت‌ها دسترسی پیدا کرد و با نام «میراث گوینو»، آنها را در چند شماره از *مجلهٔ یغما* چاپ

استرآبادی... در مهارت علوم عقلی و نقلی مرتبه عالی دارد. خصوصاً در علم حکمت و ریاضی مشهور و معروف است» (سیستانی، ۱۳۸۷ق: برگ ۴۴۰).

۳. منابعی که به متأهل بودن ابوالقاسم اشاره کرده‌اند؛ مانند رساله شرح حال علما و ادبای استرآباد که محمد صالح استرآبادی در سال ۱۲۹۴ق/۱۸۷۷م آن را نوشته است. او در این رساله پس از اینکه به نسب ابوالقاسم فندرسکی و درجه های عرفانی و تجرد و تفردش و نیز ریاضت‌ها و مجاهدت‌های او اشاره کرده است، می‌گوید: «از برکات بلانهایت آن قبله اهل حال آثار جلالت و بزرگی در خانواده جلیله‌اش خلفاً عن سلف الی زماننا هذا باقی ست و اولاد امجادش از بنات و بنین به حصر در نمی‌آید و تاکنون حکومت و ایالت بلوک فندرسک و ماوالاه می‌نموده‌اند» (ذبیحی، ۲۵۳۶: ۱۳۳-۱۳۲).

از منابع متأخر، در کتاب تاریخ ادبیات در ایران از قول صاحب طرائق الحقائق آمده است: «از بازماندگان میرابوالقاسم فندرسکی یکی میرابوطالب فندرسکی بود... و دیگر سید محمد فندرسکی که در پایان سده سیزدهم و آغاز سده چهاردهم هجری در تهران به سر می‌برد و صاحب طرائق الحقائق او را می‌شناخت و وی را ستوده و مرگش را به سال ۱۳۱۳ق در تهران نوشته است» (صفا، ۱۳۶۲: ۳۱۴/۵). بهتر بود صفا مطلب طرائق الحقائق را به طور مستقیم نقل می‌کرد؛ چون یک عبارت از آنچه در طرائق الحقائق آمده است می‌رساند مؤلف طرائق در انتساب یادشده، شک داشته است؛ زیرا می‌گوید: «از معاصرین آقا سید محمد فندرسکی نسبت خود را به آن میر درست می‌نمود و از مشایخ زمان خود بسیاری را درک نموده بود، مکرر صحبت وی دست داد و عاقبت در طهران هشتم ماه مبارک رمضان به سال هزار و سیصد و سیزده وفات نمود» (معصوم‌علیشاه، ۱۳۸۲: ۳/۶۶۰). عبارت

کرد. گوینو در سند شماره ۶۸ از یازده نفر از علمای مشهور ایرانی نام می‌برد که نام ابوالقاسم فندرسکی نیز در میان آنهاست. مطالبی که گوینو آورده است، مانند مطالب تذکره‌هاست. او درباره ابوالقاسم فندرسکی می‌نویسد: «... در علم عرفان و سلوک سرآمد اهل زمان و وحید عصر بوده و کرامات آن جناب در نزد اهالی اصفهان و سایر بلدان ایران معروف و مسلم است» (جمالزاده، ۱۳۴۰: ۶۶).

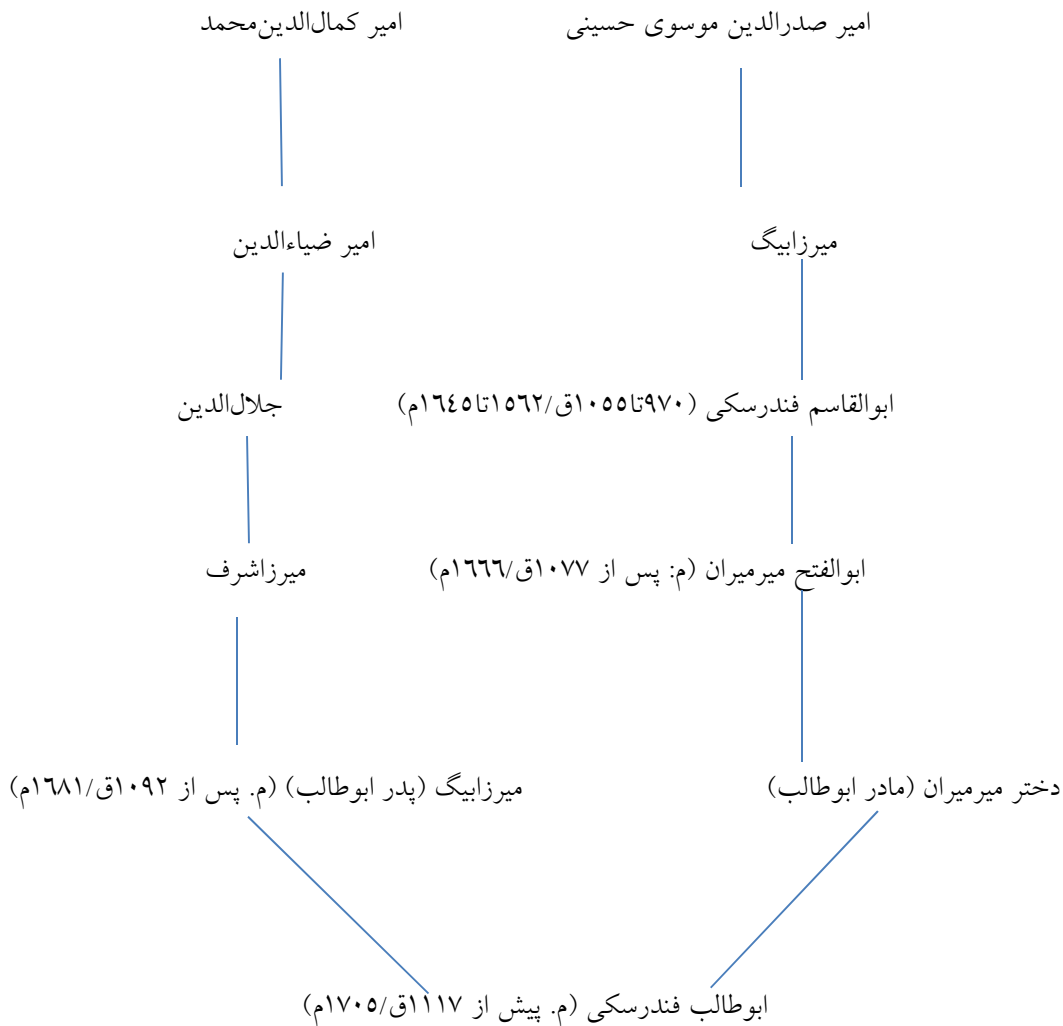
به این ترتیب، آنچه در تذکره‌های یادشده آمده است، این ویژگی‌ها را برای میرابوالقاسم فندرسکی برشمرده‌اند: معاش در صحبت اجامره و اوباش، مرتاض، شاعر تارک‌الدنیا، متنفر از دنیا و اهل دنیا، تجرد، مجالست با فقرا، معاشرت با خانه‌به‌دوشان و سرآمد بودن در علم عرفان و سلوک. این تذکره‌نویسان به‌صراحت نگفته‌اند او زن و فرزند نداشت؛ اما هیچ‌یک به زن داشتن و فرزند داشتن او اشاره نکرده و نامی از اعقاب آن جناب نبرده‌اند؛ همچنین همین ویژگی‌های یادشده می‌رساند او در وادی سلوک عارفی کامل بوده است و ترک دنیا و ریاضت و خانه‌به‌دوشی او این احتمال را تقویت می‌کند که ازدواج نکرده است.

۲. تذکره‌هایی که در این باره نظر نداده‌اند؛ مانند تذکره تحفه سامی که در عصر ابوالقاسم تألیف شده و درباره او به چنین ویژگی‌هایی اشاره نکرده است. در این تذکره به طور خلاصه، درباره ابوالقاسم آمده است: «سیدی است در کمال سداد و در اکثر اصناف فضایل متین و در وادی خوش‌طبعی کلام بلاغت انجامش بغایت رنگین و در غزل بی‌بدل و در قصیده عظیم‌المثل است» (سام‌میرزای صفوی، ۱۳۱۴: ۳۳). در تذکره خیرالبیان، مانند تذکره تحفه سامی، به مقام‌های عرفانی و ساده‌زیستی میرابوالقاسم اشاره نشده و درباره او به ذکر مقام علمی بسنده شده است: «میرابوالقاسم

«نسبت درست می نمود» از شک و تردید مؤلف حکایت دارد.

ابوالفتح میرمیران از دیگر کسانی است که فرزند ابوالقاسم معرفی شده‌اند. در کتاب *راهنمای پژوهش*، از ابوالفتح در حکم پسر ابوالقاسم یاد شده است (زاده‌ش، ۱۳۸۳: ۲۴). در *الذریعه* در ادامه احوال ابوطالب فندرسکی، درباره میرمیران آمده است: «السیدالأمیر ابی طالب بن میرزاییگ الفندرسکی و سبط الأمیرابی القاسم الموسوی الشهیر بمیر الفندرسکی... ترجمه فی ریاض فی ذیل ترجمه جدّه الامی الفندرسکی مذکور... و ظنی ان والدته بنت السیدالامیر ابی الفتح الشهیر بمیرمیران ابن میرابی القاسم امیر صدرالدین موسوی حسینی

الفندرسکی مذکور» (طهرانی، ۱۳۴۵: ۱۰۵/۴)؛ یعنی ابوطالب فندرسکی نوه دختری ابوالقاسم فندرسکی معرفی می‌شود؛ سپس می‌نویسد گمان من این است که مادر ابوطالب فندرسکی دختر ابوالفتح، مشهور به میرمیران است و شخص نامبرده، یعنی ابوالفتح، پسر ابوالقاسم است. آقابزرگ طهرانی در *طبقات اعلام/الشیعه*، این نظر خود درباره میرمیران و نسبت او با ابوطالب فندرسکی را رد کرده است^۴ (طهرانی، ۱۳۷۲: ۳۹۱/۶). طهرانی در هیچ‌یک از یادداشت‌های خود، چه هنگام تأیید چه هنگام رد این نسبت، سندی ارائه نکرده است. براساس نظر آقابزرگ در *الذریعه*، نسب ابوطالب از طرف پدر و مادر چنین است:

همان طور که اشاره شد آقابزرگ درباره این میرمیران و نسبت او با ابوطالب نظر واحدی نداشته است. در راهنمای پژوهش، جلال‌الدین میرزاییک فندرسکی فرد دیگری است که فرزند ابوالقاسم معرفی شده است (زاده‌هوش، ۱۳۸۳: ۲۴)؛ البته به دلایلی که پس از این مطرح خواهد شد، او نیز پسر ابوالقاسم نیست و پدر ابوالقاسم است.

نظر تذکره‌نویسان درباره نسبت ابوالقاسم و ابوطالب تذکره‌هایی که مدخلی را به ترجمه احوال ابوطالب اختصاص داده، به نسبت بین ابوالقاسم و ابوطالب اشاره کرده‌اند. این منابع درباره نسبت این دو نفر نظر واحدی نداشته‌اند:

۱. نسبت پدر و فرزندی: در فرهنگ سخنوران و فرهنگ فارسی معین و اعیان‌الشیعه، نسبت ابوالقاسم و ابوطالب رابطه پدر و فرزندی اعلام شده است (خیام‌پور، ۱۳۶۸: ۲۷؛ معین، ۱۳۴۵: ۵/ذیل مدخل فندرسکی؛ امین، ۱۳۷۹ق: ۲۹۰). در بین منابع نامبرده، فقط صاحب اعیان‌الشیعه اشاره کرده که مطالب خود را از ریاض‌العلماء نوشته است و چنانکه در شماره ۳ همین قسمت خواهیم دید، نظر این دو مؤلف درباره این نسبت یکی نیست.

۲. نسبت دایی و خواهرزاده: علی‌ابراهیم‌خان در خلاصه‌الکلام، ابوطالب را همشیره‌زاده میرزا ابوالقاسم دانسته است (بنارسی، بی‌تا، برگ ۵۳). از متأخران نیز مؤلفان دایره‌المعارف تشیع، با استناد به همین منبع، به چنین نسبتی اعتقاد دارند (صدرحاج سیدجواد، ۱۳۶۶: ۱/۴۱۴).

۳. نسبت جد و سبط: عبدالله افندی که با ابوطالب همدرس بوده است، در ریاض‌العلماء ابوطالب را نوۀ میرزا ابوالقاسم معرفی کرده است (افندی، ۱۴۰۱:

برخی از منابع گفته‌اند ابوالقاسم جد مادری ابوطالب است (طهرانی، ۱۳۴۵: ۱۷۷/۳). ریحانه‌الادب نیز نسبت ابوالقاسم و ابوطالب را جد و سبط آورده است: «میرزا ابوطالب فندرسکی نوۀ میرفندرسکی که پسر میرزاییک بن ابوالقاسم است، شاعری بوده منشی فاضل...» (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۲۶۰)؛ اما آنچه درباره میرزاییک آورده و او را پسر ابوالقاسم نامیده است، درست نیست؛ چون میرزاییک نام پدر هر دو فندرسکی، یعنی ابوالقاسم و ابوطالب، بوده است و نام پدر میرزاییک، ابوالقاسم نیست. در این باره، پس از این بحث می‌شود.

در جزء سوم کتاب الکنی و الألقاب، در زیر ترجمه «ابوالقاسم فندرسکی» آمده است: «... توفی باصفهان فی دوله الشاه صفی... و نقلت بعده الی خزانته (جده) السیدصدرالدین کان من اکابر السادات ذاملاک و عقارات اتصل بالشاه عباس الماضی الصفوی و خلف ولدا و هو آمیرزاییک و بعد وفات صدرالدین المذكور خدم هذه السلطان و اتصل به و صار مکرمأ عنده و الظاهر انه جد السید ابوالقاسم المترجم (سبطه) و کان له سبط فی عصرنا یسمى الامیرزا ابوطالب بن الامیرزاییک الفندرسکی من جمله ارباب الفضل شاعر منشی قرأ علی المجلسی و غیره. له مؤلفات عدیده...» (قمی، ۱۳۵۸: ۲۹). مفهوم این جمله این است که مؤلف، میرزا ابوطالب را سبط، نوۀ دختری، ابوالقاسم فندرسکی می‌داند و در نظر او، صدرالدین جد مشترک ابوالقاسم و ابوطالب بوده است؛ البته اگر مرجع ضمیر در «لّه» به صدرالدین برگردد.

در میان تذکره‌ها و شرح حال‌های متقدم، فقط یک نفر به اولاد و اعقاب میرزا ابوالقاسم اشاره کرده است؛ ولی از آنها نام نبرده است. باتوجه به مطالب سایر منابع، اثبات این فرضیه ممکن است که ابوالقاسم هرگز تأهل

اختیار نکرده است؛ به ویژه که صاحبان تذکره‌ها، در گزارش و ترجمه احوال ابوالقاسم، به نسل ابوالقاسم یا به اینکه ابوطالب نوه (نواده) این عالم و عارف بزرگ است، اشاره‌ای نکرده‌اند. در سنت تذکره‌نویسی فارسی، معمول نیست به افراد خانواده صاحب ترجمه اشاره کنند؛ ولی عجیب است که در ذکر احوال ابوالقاسم، حتی در یک جا هم به نام ابوطالب و نسبت او با ابوالقاسم اشاره نشده است یا به این موضوع که ابوطالب نوه عالم ابوالقاسم است.

درباره نسبت ابوالقاسم و ابوطالب آنچه می‌توان گفت این است که به هر حال، این دو پدر و فرزند نبوده‌اند. نسب‌نامه‌چند فندرسک گواه اصلی بر این موضوع است؛ چون در این نسب‌نامه‌چند، نام ابوالقاسم فندرسکی نیست (ر.ک. مجموعه ۲۴۶۵: برگ ۲۷۹). پس از این به مفاد این نسب‌نامه‌چند اشاره می‌کنیم.

علت دیگر آن است که ابوطالب در بیان بدیع، بی‌تی از پدر خود نقل کرده است که این بیت در اشعار ابوالقاسم فندرسکی نیست. اشعار ابوالقاسم را داداشی و مظفر با مراجعه به بیش از ۳۷ نسخه خطی و ۱۱ تذکره چاپی، گردآوری کرده‌اند (ر.ک. داداشی، ۱۳۹۳: ۵۵ تا ۸۲). در بیان بدیع، از قول پدر ابوطالب که نامش ذکر نشده، بی‌تی نقل شده است که چنین است:

تکیه بر نام نهالی می‌کنم
چشم گرم از خواب قالی می‌کنم

علت دیگر، متن اجازه‌نامه‌ای است که علامه محمدباقر مجلسی (م. ۱۱۱۰/ق ۱۶۹۸م) در تاریخ بیست و چهارم ربیع‌الاول ۱۱۰۲/ق ۱۶۹۰م برای ابوطالب فندرسکی نوشته است. در متن نامه، نام و نسب ابوطالب چنین آمده است: «اباطالب بن جلال‌الدین میرزاییگ الموسوی الحسینی الفندرسکی» (ر.ک. فندرسکی، ۱۳۸۱: ۲۲ تا ۲۴)؛ همچنین ابوطالب در نوادرالجواهر، به صراحت به نام پدر خود، یعنی

میرزاییگ، اشاره کرده است (فندرسکی، بی تا: ۱۲۶):
به غور معانی فلاطون‌نشان
به تعبیر مطلب ارسطویان
به طبع سلیمش هزار آفرین
کز او فندرسک است یونان‌زمین
فلاطون ز شادی نمی‌شد به خواب
گرش میرزاییگ می‌شد خطاب
نوادرالجواهر انشایی است که ابوطالب درباره سخاوت و بخشش بیش از اندازه پدرش، میرزاییگ، نوشته است. او در پایان انشا می‌گوید پدرش به چند علت، فقیر شد و ناچار شد از شاه که نام او را نیآورده است، کمک بخواهد. این علت‌ها عبارت‌اند از: بخشش بیش از اندازه مال خود، کم‌آبی، ناجوانمردی کسانی که قرض‌های خود را به او پس نداده بودند، قسطی فروختن آنچه خودش بهای آن را کامل داده بود و... (فندرسکی، بی تا: ۱۳۵).

و در تحفه‌العالم (فندرسکی، ۱۳۸۸: ۱۳۱) نیز به این نام اشاره کرده است:

چنین گفت با من گرامی‌پدر
که بود از بزرگان اهل هنر
ارسطو به دانش نمودی تمام
گرش میرزاییگ می‌بود نام
لب از خُبث شاهان نگه‌دار و گوش
به این مصرع از دُر زرد آن بحر جوش

پیش از این گفته شد علی‌ابراهیم خان لودی تنها کسی است که نسبت این دو را دایی و خواهرزاده دانسته است. در رد این نظر، آنچه مصحح غزوات آورده است، درست به نظر می‌رسد. به نظر مصحح غزوات، چون علی‌ابراهیم خان در هند و آن هم نیم قرن پس از ابوطالب می‌زیسته است، در پذیرفتن نظر او جای تردید است (فندرسکی، ۱۳۹۱: ۲۰).

درباره منابعی که ابوالقاسم را جد مادری ابوطالب

می‌دانند نیز جای تردید است: نخست اینکه ابوطالب در هیچ جا به چنین نسبتی اشاره نکرده است؛ دوم اینکه چنانکه پیش از این مطرح شد، در تذکره‌هایی که زندگی ابوالقاسم فندرسکی را شرح داده‌اند، به نسبت او با ابوطالب اشاره نشده است.

نام و نسب ابوالقاسم و ابوطالب فندرسکی
نام و نسب ابوالقاسم فندرسکی (۹۷۰ تا ۱۰۵۰ ق/ ۱۰۵۶۲ تا ۱۱۶۴ م) چنین است: «میرابوالقاسم معروف به میرفندرسکی ابن میرزاییگ ابن امیرصدرالدین موسوی حسینی فندرسکی» (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۲۵۷). در کتاب‌شناسی احوال و آثار میرفندرسکی نیز چنین آمده است: «سیدابوالقاسم بن میرزاییگ بن میرصدرالدین حسینی موسوی» (زادهوش، ۱۳۸۱: ۱۱۵).

میرزاییگ در سال ۱۰۹۲ ق/ ۱۶۸۱ م وقف‌نامه‌ای نوشته است که سواد آن در دست است. اصل وقف‌نامه در سال ۱۰۹۲ ق/ ۱۵۸۲ تا ۱۶۸۱ م نوشته شده است؛ اما تاریخ نوشته‌شدن سواد آن معلوم نیست. به هر حال در سواد وقف‌نامه، نام و نسب میرزاییگ چنین است: «آمیرزاییگ^۵ بن امیرزاشرف بن سیدجلال‌الدین بن میرزاییگ موسوی فندرسکی» (ستوده، ۱۳۵۰: ۳۶۶). در جای دیگر از وقف‌نامه نیز، به این نام و نسب این‌گونه اشاره شده است: «میرزاییگ ابن میرزاشرف ابن میرزاییگ الموسوی الفندرسکی» (ستوده، ۱۳۵۰: ۳۶۹). براساس مطالب اصل وقف‌نامه، میرزاییگ تمام املاک خود را بعضی با نام وقف و بعضی با نام صیغه^۶ مصالحه به قبضه تصرف و تملک میرزاابوطالب، فرزندش، درآورده است. برپایه مطالب سواد وقف‌نامه، ابوطالب نیز بخشی از این املاک را بین وارثان میرزاییگ تقسیم کرده است (ستوده، ۱۳۵۰: ۳۶۹).

در «نسب‌نامه^۷ سادات فندرسک»، نام و نسب ابوطالب ذکر شده است. این سند در مجموعه‌ای به شماره ۲۴۶۵ در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. در برگ ۲۷۹ آمده است: «میرزاابوطالب ابن جلال‌الدین میرزاییگ ابن میرزاشرف ابن جلال‌الدین میرزاییگ ابن امیرضیاءالدین محمد ابن امیرکمال‌الدین احمد ابن سیدرفیع‌الدین حسین ... ابن الامام الهمام موسی‌الکاظم .... ابن امیرالمؤمنین امام‌المتقین علی ابن‌ابی‌طالب» (مجموعه ۲۴۶۵: برگ ۲۷۹). در برگ ۲۸۰ نام فرزندان پسر ابوطالب و تاریخ تولد آنها درج شده است (ر.ک: مجموعه ۲۴۶۵: برگ ۲۸۰).

متن اصل وقف‌نامه که در سواد وقف‌نامه آمده است، نشان از آن دارد که میرزاییگ در سال ۱۰۹۲ ق/ ۱۶۸۱ م که تاریخ اصل وقف‌نامه است، زنده بوده است. البته فاصله زمانی ۹۹۰ تا ۱۰۹۲ ق/ ۱۵۸۲ تا ۱۶۸۱ م، یعنی زمان امضای سند وقف‌نامه، صدودو سال است و تردید در پذیرفتن تاریخ یکی از این اسناد، یعنی فرمان شاه عباس یا اصل وقف‌نامه را باعث می‌شود. صرف نظر از این موضوع، اسناد ذکرشده نشان می‌دهند فردی به نام میرزاییگ پدر ابوطالب فندرسکی بوده است.

میرزاییگ پدر ابوطالب
آنچه درباره میرزاییگ موسوی فندرسکی، پدر ابوطالب، می‌دانیم آن است که در زمان شاه عباس اول (۹۸۹ تا ۱۰۳۸ ق/ ۱۵۸۱ تا ۱۶۲۸ م) می‌زیسته است. در فرمانی که شاه عباس اول به تاریخ تسعین و تسعمائه

علت‌های غفلت تذکره‌نویسان از ذکر شرح

ابوطالب فندرسکی

یکی از پژوهش‌های مرتبط با ابوالقاسم فندرسکی، به تنش بین او و صدر شاه عباس اول اشاره می‌کند و این نمونه، نشان‌دهنده تنش‌های احتمالی بین خاندان فندرسکی و دربار است. در بخشی از این مقاله آمده است که صفویان برای بنای حکومت خود، از تصوف بهره بردند؛ اما در میانه عمر حکومت خود، دریافتند تصوف عنصری کارآمد و مفید نیست و حتی برای آنها خطر نیز محسوب می‌شود.

از دوران شاه عباس اول، رایج شدن و غلبه تفکر فقه‌ای بر تصوف باعث شد متصوفه، فضای تنگ و بسته فکری ایران را برنتابند و راه هند را در پیش بگیرند. علت این کوچ آن بود که آنها می‌خواستند از فضای باز آنجا بهره ببرند و آزادانه سیر و سلوک کنند. ابوالقاسم فندرسکی از شاخص‌ترین کسانی بود که در این راستا به هند مهاجرت کرد. او سختی‌های سفر به هند را به جان می‌خرید و بارها به آن دیار سفر کرد. وقتی از او پرسیدند چرا رنج سفر به هند را پذیرفته است، گذرکردن از دهلیز خانه میرزارفیع صدر^۶ را سخت‌تر از سفر به هند دانست (اللهیاری، ۱۳۹۵: ۵). بنا به آنچه پیش از این از کتاب‌های تراجم نقل شد، سفرهای ابوالقاسم به هند صحت دارد.

برخی از اسناد دیگر نیز نشان‌دهنده تنش‌های خاندان فندرسک و حکومت صفوی است. در کتاب از استرآباد تا استرآباد چند سند در این باره نقل شده است. نخستین سند، مکتوبی است که شاه عباس صفوی به موجب فرمانی که در سال ۹۹۰ق/۱۵۸۲م برای میرزاییگ فندرسک، پدر ابوطالب، فرستاد به برقراری مبلغی از مال‌وجهات و جوهرات بلوک فندرسک، رامیان، برزمهین و اشتاق دستور داد (ر.ک: ستوده، ۱۳۵۰: ۱۶/۱۵ و ۱۶). پس از این، در زمان شاه

سلطان حسین صفوی (سلطنت: ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۵ق/۱۶۹۳ تا ۱۷۲۲م)، در پی شکایت میرزا ابوطالب موسوی فندرسکی، شاه دستور داد اراضی واقع در طرف شرقی رودخانه دهنه‌نردبان را بالتمام داخل قیصرآباد بدانند (ر.ک: ستوده، ۱۳۵۰: ۵۹ و ۶۰). باز همین شاه در سال ۱۱۱۷ق/۱۷۰۵م فرمان داد برای اولاد میرزا ابوطالب فندرسکی، سی تومان از بابت مال‌وجهات و سایر وجوهرات محال متعلقه مرحوم پدرشان به سیورغال ابدی ایشان برقرار دارند. متن فرمان نشان می‌دهد این حکم به دنبال اعتراض اولاد ابوطالب صادر شده است (ستوده، ۱۳۵۰: ۶۹/۶).

در *التّریعه* نیز در بیان احوال ابوالقاسم، به تعارض بین او و شاه عباس اشاره شده است. ترجمه این قسمت از *التّریعه* چنین است که شیخ‌بهایی عامل طرد و انکار عارفان بود. ابوالقاسم فندرسکی نیز به علت این طرد و انکارها و سختی‌هایی که متحمل شده بود، راه هند را در پیش گرفت. یک بار نیز وقتی از هند برگشت، نزد شاه عباس رفت و با شاه عباس معارضاتی داشت و با او مجادله کرد (ر.ک: طهرانی، ۱۳۴۵: ۹/قسم ۳: ۸۵۰).

بخشی از مثنی میرابوطالب نیز نشان‌دهنده نادلخوشی و آزارهایی است که ابوطالب تحمل می‌کرده است:

پس تا مرا پیدا کنند رو سوی هر مأوا کنند
چون جن به هر جا جا کنند چون غول صد غوغا کنند
پس رو سوی کالا کنند تا سود از آن سودا کنند
رخت زنان یغما کنند شاهد بر این جنس من است
(مجموعه ۲۳۲۹، برگ ۶۴۱).

تألیف کتاب *تحفه العالم در اوصاف و اخبار شاه سلطان حسین صفوی* به دست ابوطالب فندرسکی نباید باعث این گمان شود که ابوطالب به علت شاه‌پرستی یا داشتن روابط خوب با دربار، دست به نوشتن چنین کتابی زده است. رسول جعفریان، مصحح

پادشاه یا امیری دست به کار تألیف تذکره می شدند، احتمال می دهیم طردشدن خاندان فندرسکی و نیز دلخوری هایی که ابوطالب فندرسکی از دربار داشته، مانع شده است رسانه های آن عصر، یعنی تذکره ها، از او یاد کنند.

تاریخ فوت ابوطالب فندرسکی

در این باره چند تاریخ وجود دارد که آنها را نقل و بررسی می کنیم:

۱. تاریخ ۱۰۶۷/ق ۱۶۵۶م: در کتاب فندرسک، در معرفی ابوطالب آمده است که او در سال ۱۰۶۷/ق دیده به جهان گشود (فروتن، ۱۳۹۰: ۲۷۹)؛ سپس مطالب کتاب به این صورت ادامه یافته است: ابوطالب در سی و سه سالگی، در سال ۱۰۶۷/ق ۱۶۵۶م (کذا) درگذشت (فروتن، ۱۳۹۰: ۲۸۰). صرف نظر از اشتباهی که در درج دو تاریخ یکسان روی داده است، تاریخ ۱۰۶۷/ق را نه می توان تاریخ ولادت ابوطالب به حساب آورد و نه در حکم تاریخ وفات او پذیرفت. این تاریخ از این رو ممکن نیست تاریخ تولد ابوطالب باشد که ملامحمد سبزواری در تاریخ ۱۰۷۴/ق ۱۶۶۳م، نامه ای در راستای تکریم و تعریف از ابوطالب فندرسکی برای او نوشته است (مجموعه ۴۴۹۴: برگ ۱۷۶)؛ بنابراین امکان ندارد ابوطالب در هفت سالگی به مرتبه ای رسیده باشد که عالمی بنام برای تکریمش نامه ای بنویسد. از طرفی، سی و سه سال طول عمر را هم نمی توان پذیرفت؛ چون نامه ای که شاه سلطان حسین به اولاد ابوطالب نوشته است، تاریخ ۱۱۱۷/ق ۱۷۰۵م را دارد. بنا به مفاد نامه، ابوطالب در حدود همین سال و نه در همین سال، وفات کرده است.

۲. تاریخ ۱۱۲۴/ق ۱۷۱۲م: در *الذریعه* آمده است: «دیوان المیرزا ابی طالب الفندرسکی

تحفه العالم، در مقدمه کتاب آورده است: «این رساله در اوایل جلوس شاه سلطان حسین بر مسند سلطنت صفوی نگاشته شده است. شاه سلیمان در روزهای پایانی سال ۱۱۰۵ درگذشت و فرزندش شاه سلطان حسین در آغاز روزهای سال ۱۱۰۶ بر تخت سلطنت جلوس کرد. این زمان میرزا ابوطالب یک روحانی تحصیل کرده در دانش های رایج فقه و کلام و همین طور شاعر و ادیب بوده و چنانکه خود اشاره کرده، مورد توجه شاه سلیمان صفوی نیز بوده است؛ اما پس از روی کار آمدن شاه سلطان حسین، مورد بی مهری واقع شده و نظرش آن است که شماری از امرا که محبوبیت وی را نزد شاه سلیمان می دانستند، تلاش داشتند تا اجازه آشنایی میان او و شاه جدید را ندهند» (فندرسکی، ۱۳۸۸: ۱۵ و ۱۴). سرانجام با تلاش های فراوان، ابوطالب در یکی از سفرهای کوتاه شاه به دیدن او موفق می شود. پس از این، شاه بالاخره نام او را بر زبان می آورد و به بعضی از ارکان دولت می گوید ابوطالب را پسندیده است (فندرسکی، ۱۳۸۸: ۱۶).

به این ترتیب، گرایش های صوفیانه ابوالقاسم فندرسکی و به موازات آن، غلبه یافتن تفکر فقاهتی بر عارفان و تنگ شدن عرصه بر متصوفه، خاندان فندرسکی را از دربار و حتی ایران دور کرد؛ همچنین اختلاف بین دربار و خاندان فندرسک بر سر زمین های بسیار گسترده مازندران که اموال این خاندان بودند و نیز درآمدهای حاصل از آن، از علت های این دوری بود. اشاره مستقیم ابوالقاسم در مثنوی به غارت شدن اموالش و حتی رخت و لباس زاننش و بالاخره مانع شدن علمای درباری از راه یافتن و مقام یافتن ابوطالب فندرسکی نزد شاه، عواملی اند که باعث ناراحتی و دلخوری او از دربار شد.

از آنجا که بسیاری از تذکره نویسان جیره خوار حکومت بودند و حتی بسیاری از آنها به دستور

هجری است» (طاهری برزکی، ۱۳۹۱: ۱۳۳). نویسنده معلوم نکرده است اساس این تاریخ چیست. به این ترتیب، تاریخ‌های قیدشده و علت‌های رد آنها چنین‌اند:

۱۰۶۷/ق ۱۶۵۶م: ملامحمد سبزواری در سال ۱۰۷۴/ق ۱۶۶۳م برای ابوطالب فندرسکی نامه نوشته و او را تکریم کرده است؛ پس این تاریخ نه تاریخ تولد است و نه تاریخ وفات.

۱۱۲۴/ق ۱۷۱۲م: این تاریخ مرگ باذل است که چون ابوطالب فندرسکی کار نیمه‌تمام او را تمام کرد، به اشتباه این تاریخ را تاریخ فوت او گفته‌اند.

پس از ۱۱۰۰/ق ۱۶۸۸م: این تاریخ هم مبهم است و هم اینکه ابوطالب در سال ۱۱۰۷/ق ۱۶۹۵م، تألیف غزوات را به پایان برده و این به‌صراحت در متن مثنوی آمده است. پس ایشان در این تاریخ، یعنی ۱۱۰۰/ق ۱۶۸۸م، زنده بوده است.

۱۱۲۷/ق ۱۷۱۵م: مبنا یا منبعی برای این تاریخ قید نشده است.

نظر نگارندگان این است که *تحفه‌العالم*، آخرین اثر ابوطالب فندرسکی، در تاریخ ۱۱۰۷/ق ۱۶۹۵م سروده شده است (ر.ک: فندرسکی، ۱۳۸۸: ۱۸) و نیز متن نامه شاه سلطان حسین به اولاد ابوطالب نشان از آن دارد که او در سال ۱۱۱۷ق زنده نبوده است؛ پس تاریخ مرگ ابوطالب از سال ۱۱۰۷ق، تاریخ تألیف *تحفه‌العالم*، تا پیش از سال ۱۱۱۷ق، تاریخ نامه شاه سلطان حسین، بوده است و دیگر تاریخ‌های مذکور را نمی‌توان سال مرگ ابوطالب دانست.

درباره محل آرامگاه ابوطالب فندرسکی نظر دادن ممکن نیست. علامه همایی اشاره‌ای نکرده است که محل قبر ابوطالب در یکی از تکیه‌های تخت فولاد است (ر.ک: همایی، ۱۳۸۱: ۴۴۳ تا ۴۴۹). منبعی که قبر میرابوطالب را در تکیه میر دانسته‌اند یکی کتاب *تلامئه*

الإصفهانی الشاعر الذی تمم حمله حیدری نظم باذل الخراسانی المتوفی ۱۱۲۴ کما مرفی ج ۷ ص ۹۲» (طهرانی، ۱۳۴۵: ۹/قسم ۱: ۴۲). مراجعه به آدرس یادشده، یعنی جلد هفتم، نشان می‌دهد این تاریخ واقعه باذل است (طهرانی، ۱۳۴۵: ۹۲/۷). مؤلف تذکره پیمانیه با استناد به تاریخ شرحی که علامه سبزواری به خواهش میرابوطالب نوشته است، می‌گوید میرابوطالب در سال ۱۱۲۴/ق ۱۷۱۲م زنده بوده است (گلچین معانی، ۱۳۵۹: ۳۶).

گویا گلچین معانی با توجه به مطالب *الذریعه*، اما با استناد به شرح علامه سبزواری، این تاریخ را قید کرده است؛ چون مراجعه به جنگ نشان می‌دهد تاریخ قیدشده در نامه، ۱۰۷۴/ق ۱۶۶۳م است نه ۱۱۲۴/ق ۱۷۱۲م (مجموعه ۴۴۹۴، برگ ۱۷۶). به ویژه که علامه سبزواری در این تاریخ در قید حیات نبوده است تا شرحی بنویسد. این تاریخ اشتباه به دیگر منابع نیز راه یافته است؛ از جمله در فهرست *نسخه‌های خطی فارسی* و نیز مقاله «مروری بر احوال و آثار میرزا ابوطالب فندرسکی»، به نقل از دیگر منابع، همین تاریخ قید شده است (ر.ک: منزوی، ۱۳۵۱: ۴/۲۷۷؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۰: ۴۹).

۳. تاریخ ۱۱۰۰/ق ۱۶۸۸م: در کتاب *محقق خوانساری*، سال وفات ابوطالب پس از ۱۱۰۰/ق ۱۶۸۸م ذکر شده است (فاضلی خوانساری، ۱۳۷۸: ۲۸۱). به تبع آن، فنخا نیز همین تاریخ را آورده است (درایتی، ۱۳۹۱: ۲۷۳/۶).

۴. تاریخ ۱۱۲۷/ق ۱۷۱۵م: در مقاله «ابوطالب اصفهانی پیشگام در پیدایش منظومه‌های حماسی حمله حیدری» آمده است: «میرزا ابوطالب بن میرزا بیگ موسوی فندرسکی استرآبادی معروف به ابوطالب اصفهانی (د. ۱۱۲۷/ق ۱۷۱۸م) از منشیان و نویسندگان پرکار و فاضل قرن یازدهم و دوازدهم

العلامة المجلسی (حسینی، ۱۴۱۰: ۱۵) و دیگری کتاب علامه مجلسی (دوانی، ۱۳۷۰: ۳۳۸) است.

در مقاله «همزادی تکایا و مدارس عصر صفوی» نیز درباره معماری تکیه میر می خوانیم: در تکیه میر چند سنگ قبر وجود دارد که تاریخ‌های آنها ۱۱۰۵/ق/۱۶۹۳م، ۱۱۱۱/ق/۱۶۹۹م، ۱۱۹۷/ق/۱۷۸۲م و ۱۱۹۹/ق/۱۷۸۴م است. بنا بر آنچه پیش از این گفتیم، این امکان پذیر نیست که این تاریخ‌ها از آن ابوطالب باشند. مؤلفان مقاله یادشده با مراجعه به محل آرامگاه و خواندن روی سنگ قبرها گفته‌اند جز چند نفر از وابستگان میر، از جمله سیدروح‌الله میرفندرسکی و میرزا ابوطالب نوه ایشان، تا اوایل قرن ۱۲ق، یعنی نیم قرن پس از وفات ابوطالب فندرسکی، کسی در این تکیه دفن نشده است (هوماتی راد، ۱۳۹۱: ۴۲). عجیب است که ایشان از روی نوشته‌های سنگ قبرها این نتیجه را گرفته‌اند؛ چون در تاریخ تخت فولاد اشاره‌ای نشده است که چه کسانی از فرزندان و نوادگان ابوالقاسم فندرسکی در این تکیه دفن شده‌اند. نگارندگان برای یافتن نشانی از قبر ابوطالب، در تکیه میر جست‌وجو کردند؛ اما متأسفانه حکاکی‌های سنگ‌ها در طول زمان از بین رفته است و این امکان وجود ندارد که با دقت تعیین کنیم آیا ابوطالب فندرسکی در همین مکان دفن شده است یا خیر. از بین رفتن حکاکی‌های روی سنگ‌ها، به طور قطع پیش از سال ۱۳۹۱ش، یعنی تاریخ نوشته‌شدن مقاله بحث‌شده «همزادی تکایا و مدارس عصر صفوی» است.

دیگر اشتباه‌ها درباره ابوالقاسم و ابوطالب فندرسکی

در خلاصه‌الکلام آمده است که باذل‌نامی منظومه‌ای به نام حمله حیدری سرود که به علت مرگش ناتمام ماند. بعدها چند شاعر، از جمله نجف‌نامی آن را در سال ۱۱۳۵/ق/۱۷۲۲م کامل کردند.

ابوطالب یکی دیگر از سرایندگانی بود که کار باذل را تمام کرد (بنارسی، بی تا، برگ ۵۳). مؤلف فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، تاریخ قیدشده را به اشتباه، تاریخ تکمیل حمله حیدری به وسیله میرابوطالب قید کرده است (ر.ک. گلچین معانی، ۱۳۶۱: ۲۰۴).

در مقاله «ابوطالب اصفهانی پیشگام در پیدایش منظومه‌های حماسی حمله حیدری»، برخی مطالب دقت لازم را ندارد؛ برای مثال در این مقاله آمده است: «او معاصر شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷ تا ۱۱۰۵ق) و نیز تا محرم ۱۱۲۴ق زنده بود. در مورد سال وفاتش دو تاریخ ۱۰۴۹ق و ۱۰۵۰ق را ذکر کرده‌اند. تاریخ اول ماده تاریخی است که در پایان رساله صناعیه میر آمده است» (طاهری برزکی، ۱۳۹۱: ۱۳۴). این عبارت‌ها و تاریخ‌های مغشوش و نسبت‌دادن رساله صناعیه به میرابوطالب از آنجاست که پژوهشگر محترم زندگی و آثار ابوطالب و ابوالقاسم فندرسکی را با یکدیگر درآمیخته است.

در مقاله «فردوسی و شاهنامه» آمده است ابوطالب فندرسکی معروف به اصفهانی است (سادات ناصری، ۱۳۵۴: ۵۴). در «کتاب‌شناسی منظومه‌های دینی درباره امام علی(ع)» از جالبه حیدری در حکم اثر «میرزا ابوطالب بن میرزابیک موسوی فندرسکی اصفهانی استرآبادی (م. ۱۱۲۴ق)» یاد شده است (بگ‌جانی، ۱۳۸۹: ۵۱).

در مقاله «نبرد نبردها» گفته شده است منظومه حمله حیدری اثر باذل را میرزا ابوطالب فندرسکی، معروف به اصفهانی، به پایان رساند. در ادامه آمده است: «این ابوطالب اصفهانی غیر از میرفندرسکی فیلسوف معاصر شاه عباس اول است» (گراوند، ۱۳۷۹: ۳۵).

آنچه باعث شده است ابوطالب را اصفهانی بدانند، مطلبی است که در کتاب تلامذه العلامة المجلسی

درباره ابوطالب آمده است: «ابوطالب بن میرزایبیک بن میرابوالقاسم الموسوی الفندرسکی الاصفهانی» (حسینی، ۱۴۱۰: ۱۴)؛ همچنین در حماسه‌سرایی در ایران آمده است: «با مرگ باذل منظومه حمله حیدری ناتمام ماند و پس از او شاعری به نام میرزا ابوطالب فندرسکی معروف به ابوطالب اصفهانی کار او را تمام کرد» (صفا، ۱۳۳۲: ۳۸۰). به هر حال، منابع قدیمی و نزدیک به عصر ابوطالب نام و نسب او را به اصفهانی مقید نکرده‌اند و اصفهانی‌نامیدن ابوطالب به منابعی محدود می‌شود که برشمردیم.

پیش از این گفتیم در خلاصه‌الکلام آمده است چند نفر دست به کار تمام کردن منظومه حمله حیدری، سروده باذل شدند؛ از جمله ابوطالب اصفهانی (بنارسی، بی‌تا، برگ ۵۳). بنا به نظر مصحح غزوات، این نظر اشتباه است و ابوطالب خود منظومه مستقلی درباره امیرالمؤمنین سروده است و آنچه مشهور است که او کار باذل را به پایان برده است، اشتباه است. او چهار علت برای اثبات نظر خویش آورده است؛ از جمله یکی از علت‌های او این است که ابوطالب در بیان بدیع ۴۸ بیت از غزوات را در حکم شاهد مثال آورده است و چون تاریخ تحریر بیان بدیع ۱۰۹۹ق/۱۶۸۷م بوده، به طور حتم پیش از سال ۱۱۲۴م/۱۷۱۲ق، یعنی سال مرگ باذل، سروده شده است (ر.ک: فندرسکی، ۱۳۹۱: سی‌وسه تا سی‌وهفت).

نتیجه

نتیجه پژوهش درباره سه پرسش مطرح‌شده در مقدمه نشان می‌دهد:

- درباره پرسش نخست، یعنی نسبت ابوالقاسم فندرسکی با ابوطالب فندرسکی: منابع به اعقاب و فرزندان ابوالقاسم فندرسکی اشاره نکرده‌اند و معنای ریاضات و عرفان و تجرد او نیز درباره متأهل نبودنش

اطمینان‌بخش نیست؛ اما از طرفی همین ذکر نشدن نام فرزندان او و اینکه در اواخر عمر در مدرسه‌اش می‌زیسته است و نیز سبک زندگی او، یعنی سفر به هند و دوری کردن از دربار و مناصب درباری و مهم‌تر اینکه در آثار ابوطالب فندرسکی به ابوالقاسم فندرسکی اشاره‌ای نشده است، این احتمال را قوی می‌کند که بین این دو عالم بزرگ هیچ رابطه نسبی نبوده است. به ویژه که ابوطالب فندرسکی در برخی از آثار خود به نام پدرش اشاره کرده است که به طور قطع نشان می‌دهد این دو پدر و فرزند نبوده‌اند.

- درباره پرسش دوم، یعنی علت ذکر نشدن نام ابوطالب فندرسکی در تذکره‌های عصر: تذکره‌های صفویه بخشی از رسانه حکومت بوده‌اند. ابوطالب فندرسکی بر سر مالکیت زمین‌های فندرسک و نواحی اطراف آن با دربار اختلافات جدی داشته است؛ همچنین حسادت‌ها و مناسبات درباری، مانع از تقرب او به شاه شده است. به احتمال قوی، همین عوامل باعث شده است در منابع دوره صفوی، به ویژه تذکره‌ها، نامی از او نیاید.

- درباره پرسش سوم، یعنی تاریخ فوت میرابوطالب فندرسکی: تذکره‌ها و دیگر مراجع و منابع درباره تاریخ فوت و محل آرامگاه ابوطالب فندرسکی نظرهای گوناگونی بیان کرده‌اند که بنا به تاریخ سروده شدن آخرین اثر او و تاریخ‌های اسنادی که از او و اولادش موجود است، می‌توان گفت او در فاصله سال‌های ۱۱۰۷ تا ۱۱۱۷ق/۱۶۹۵ تا ۱۷۰۵م فوت کرده است؛ اما با وجود بررسی‌های فراوان، محل آرامگاه او مشخص نشد.

پی‌نوشت

۱. شاید از جمله نقل‌شده این پرسش ایجاد شود که چگونه میرابوطالب هم در ترک و تجربه بود و هم با اجامر و

۲. افندی، عبدالله، (۱۴۰۱)، *ریاض‌العلماء و حیاض‌الفضلاء*، ج ۵، قم: خیام.
۳. امین، حسن، (۱۳۷۹)، *اعیاز‌الشیعه*، ج ۶، بیروت: مطبعه الانصاف.
۴. براون، ادوارد، (۱۳۷۵)، *تاریخ ادبیات ایران*، ترجمه بهرام مقدادی، تهران: مروارید.
۵. بنارسی، علی‌ابراهیم خلیل‌خان، (بی‌تا)، *تذکره خلاصه‌الکلام*، ج ۱، میکروفیلم دانشگاه تهران، از روی نسخهٔ بادلیان به شمارهٔ ۱۸۳۹.
۶. _____، (۱۳۹۷)، *تذکره صحف ابراهیم*، تهران: منشور سمیر با همکاری بنیاد شکوهی و فرهنگ بنیان.
۷. بندرآین داس، (۱۳۸۹)، *سفینه خوشگو*، تصحیح کلیم اصغر، تهران: مجلس.
۸. ثقه‌الاسلام تبریزی، علی، (۱۴۰۴)، *مرآة‌الکتب*، ج ۱، قم: کتابخانهٔ مرعشی.
۹. الحسینی‌الزنوزی، محمدحسن، (۱۴۱۲)، *ریاض‌الجنه، القسم الاول من الروضه الرابعه*، قم: مکتبه المرعشی نجفی.
۱۰. حسینی، سیداحمد، (۱۴۱۰)، *تلامذه العلامه المجلسی*، قم: مطبعه الخیام.
۱۱. خیام‌پور، عبدالرسول، (۱۳۶۸)، *فرهنگ سخنوران*، تبریز: طلایه.
۱۲. درایتی، مصطفی، (۱۳۹۱)، *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*، تهران: کتابخانه ملی.
۱۳. دوانی، علی، (۱۳۷۰)، *علامه مجلسی*، تهران: امیرکبیر.
۱۴. دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۸۶)، *لغت‌نامه*، تهران: مؤسسهٔ لغت‌نامه.
۱۵. ذبیحی، مسیح، (۲۵۳۶)، *استرآبادنامه*، تهران: فرهنگ ایران زمین.

اوباش روزگار می‌گذرانید. پاسخ این پرسش در چند حکایت نقل شده از ابوالقاسم فندرسکی یافت می‌شود؛ از جمله در *ریاض‌العلماء* آمده است از او پرسیدند علت مسافرت فراوان شما به هند چیست در حالی که در ایران بسیار کرامت و احترام داشته‌اید؟ میر پاسخ داده بود نزد من، دهلیز منزل رفیع‌الدین صدر از مسافت کشور هند طولانی تر است؛ یعنی برای من گذشتن از تمامی خاک هند بسیار راحت تر است تا گذر از درگاه خانه‌های بزرگان و علمای ایران (افندی، ۱۴۰۱: ۴۹۹/۵). همچنین مؤلف *ریحانه‌الأدب* نقل کرده است میر خروسی داشت که برخی روزها با آن به معرکهٔ جنگ خروس می‌رفت. روزی شاه عباس که جریان را شنیده بود، قصد کرد به اشاره، منع او کند؛ پس به او گفت: «شنیده‌ام که بعضی از طلاب در سلک اوباش و اجامره حاضر و به مزخرفات ایشان ناظر هستند». میر پاسخ داده بود من هر روز آنجا هستم و کسی از طلاب را ندیده‌ام (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۲۵۷). در *سفینه خوشگو* هم آمده است که وقتی میرابوالقاسم از هند برگشت، شاه به استقبالش رفت؛ اما «با وجود این همه اعتبار تغییری در اوضاعش راه نیافت» (بندرآین داس، ۱۳۸۹: ۸۹/۲).

۲. گویا افاصلی و ادانی درست است
۳. رسالهٔ نامبرده به همراه چند رسالهٔ دیگر به کوشش مسیح ذبیحی چاپ شده است.
۴. طهرانی یادداشت‌برداری برای مطالب هر دو کتابش یعنی *الندریعه* و *طبقات* را هم‌زمان انجام داده است؛ اما *طبقات* پس از *الندریعه* چاپ شده است.
۵. در *مرآة‌الکتب* نیز «آمیرزا» ضبط شده است (ثقه‌الاسلام تبریزی، ۱۴۱۴: ۲۰۰).
۶. رفیع‌الدین محمد صدر مقام صدارت عباس یکم را برعهده داشت (ر.ک: مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۳: ۶۳).

کتابنامه

الف. کتاب

۱. آذر، لطفعلی بیگ، (۱۳۳۸)، *آتشکده*، ج ۱، بخش دوم، تهران: امیرکبیر.

۱۶. زاده‌وش، محمدرضا، (۱۳۸۳)، *راهنمای پژوهش درباره میرفندرسکی*، اصفهان: مهر قائم.
۱۷. سام‌میرزای صفوی، (۱۳۱۴)، *تحفه سامی*، طهران: ارمغان.
۱۸. ستوده، منوچهر، (۱۳۵۰)، *از آستارا تا استارآباد*، ج ۶، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۹. سیستانی، ملک شاه حسین، *تذکره خیرالبیان*، نسخه خطی به شماره ۸۶۵۴۴، مجلس شورای اسلامی، کتابت در ۱۰۸۷ق.
۲۰. صدر حاج‌سیدجوادی، احمد، (۱۳۶۶)، *دایره‌المعارف تشیع*، تهران: بنیاد اسلامی طاهر.
۲۱. صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۶۲)، *تاریخ ادبیات در ایران*، ج ۵، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
۲۲. _____، (۱۳۳۲)، *حماسه‌سرایی در ایران*، تهران: امیرکبیر.
۲۳. طهرانی، محمدمحسن، (۱۳۷۲)، *طبقات اعلام‌الشیعه؛ الکواکب‌المنتشرة*، تحقیق علی‌نقی منزوی، تهران: دانشگاه تهران.
۲۴. _____، (۱۳۴۵)، *الذریعه*، ج ۳، ۴، ۷ و ۹، بیروت: دارالاضواء.
۲۵. فاضلی خوانساری، محمدحسن، (۱۳۷۸)، *محقق خوانساری*، قم: مؤسسه علمی فرهنگی آیت‌الله فاضل خوانساری و مجمع ذخائر اسلامی.
۲۶. فروتن، اشکان، (۱۳۹۰)، *فندرسک*، تهران: رسانش.
۲۷. فندرسکی، ابوطالب، (۱۳۸۱)، *رساله بیان بدیع*، تصحیح سیده مریم روضاتیان، اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۸. _____، (۱۳۸۸)، *تحفه‌العالم در اوصاف و اخبار شاه سلطان حسین*، تصحیح رسول جعفریان، تهران: مجلس.
۲۹. _____، (۱۳۹۱)، *غزوات*، تصحیح علیرضا عبدالهی، تهران: مجلس.
۳۰. _____، (بی‌تا)، *نوادرالجوهر*، نسخه خطی به شماره ۲۵۹۱، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۳۱. قمی، عباس، (۱۳۵۸)، *کتاب‌الکنی و الانقلاب*، الجزء الثالث، صیدا: مطبعه العرفان.
۳۲. گلچین معانی، احمد، (۱۳۵۹)، *تذکره پیمانہ*، مشهد: دانشگاه مشهد.
۳۳. _____، (۱۳۶۱)، *فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی*، ج ۹، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۳۴. مجموعه ۲۴۶۵، نسخه خطی دانشگاه تهران.
۳۵. مجموعه ۲۳۲۹، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۳۶. مجموعه ۴۴۹۴، نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی.
۳۷. مدرس تبریزی، محمدعلی، (۱۳۷۴)، *ریحانه‌الادب*، تهران: خیام.
۳۸. مدرسی طباطبایی، حسین، (۱۳۵۳)، *مثال‌های صدور صفوی*، قم: چاپخانه حکمت.
۳۹. معصوم‌علیشاه، محمدمعصوم، (۱۳۸۲)، *طرائق‌الحقائق*، ج ۲ و ۳، تهران: سنائی.
۴۰. معین، محمد، (۱۳۴۵)، *فرهنگ معین*، ج ۵، تهران: امیرکبیر.
۴۱. منزوی، احمد، (۱۳۵۱)، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*، ج ۴، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
۴۲. هدایت، رضاقلی‌خان، (۱۳۴۴)، *تذکره ریاض‌العارفین*، تهران: کتاب‌فروشی محمودی.
۴۳. همایی، جلال‌الدین، (۱۳۸۱)، *تاریخ اصفهان*، مجلد ابنیه و عمارات فصل تکایا و مقابر، تهران: هما.

۵۳. گراوند، علی، (پاییز ۱۳۷۹)، «نبرد نبردها»، فصلنامه رشد آموزش زبان و ادبیات فارسی، ش ۵۵، ص ۱۳۴ تا ۱۴۱.

۵۴. هوماتی راد، مرضیه و هادی صفایی پور و سیدهادی متولی امامی، (خرداد ۱۳۹۱)، «همزادی تکایا و مدارس عصر صفوی»، ماهنامه اطلاعات حکمت و معرفت، س ۷، ش ۳، ص ۳۹ تا ۴۴.

۴۴. واله داغستانی، علیقلی، (۱۳۸۲)، تذکره ریاض الشعرا، ج ۱، تهران: اساطیر.

ب. مقاله

۴۵. اللهیاری، حسن، (۱۳۹۵)، تحلیل تاریخی مهاجرت سادات از ایران به هند در عصر صفوی؛ با تأکید بر تنش‌های درونی و بیرونی سادات، فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی، ش ۲۸، ص ۲۱ تا ۲۱.

۴۶. بگ جانی، عباس و حکیمه دبیران، (۱۳۸۹)، «کتاب‌شناسی منظومه‌های دینی درباره امام‌علی (ع)»، دو فصلنامه مطالعات و تحقیقات ادبی، ش ۱۰، ص ۴۷ تا ۶۹.

۴۷. جمالزاده، محمدعلی، (۱۳۴۰)، «میراث گوینو»، ماهنامه یغما، ش ۱۵۴، ص ۶۳ تا ۶۸.

۴۸. داداشی، ایرج و فرهنگ مظفر، (۱۳۹۳)، سروده‌های حکیم میرفندرسکی، دو فصلنامه جاویدان خرد، ش ۲۶، ص ۵۵ تا ۸۲.

۴۹. زادهوش، محمدرضا (مهر و آبان ۱۳۸۱)، کتابشناسی احوال و آثار میرفندرسکی، دو ماهنامه آینه پژوهش، ش ۷۶، صص ۱۲۹-۱۱۵.

۵۰. سادات ناصری، سیدحسین، (تیر و مرداد ۱۳۵۴)، «فردوسی و شاهنامه»، دو ماهنامه هنر و مردم، ش ۱۵۳ و ۱۵۴، ص ۴۸ تا ۵۸.

۵۱. طاهری برزکی، سیدمرتضی و محسن باغ میرانی، (پاییز و زمستان ۱۳۹۱)، «ابوطالب اصفهانی پیشگام در پیدایش منظومه‌های حماسی حمله حیدری»، دو فصلنامه پژوهشنامه ادب حماسی، س ۸، ش ۱۴، ص ۱۲۷ تا ۱۴۲.

۵۲. کاشفی خوانساری، سیدعلی، (پاییز ۱۳۸۰)، «در آستانه تحقیق و نشر: مروری بر احوال و آثار میرزا ابوطالب فندرسکی»، فصلنامه آینه میراث، ش ۱۴، ص ۴۹ تا ۵۲.

